

ابوطالب تبریزی و نخستین چاپ دیوان حافظ

سیدعلی آل داوود

عضو هیئت علمی مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی

در نوشته حاضر می‌خواهیم نخستین چاپ دیوان حافظ را که در سال ۱۲۰۶ ق در کلکته هند منتشر شده و برخی حافظ‌شناسان به آن اشاره اجمالی کرده‌اند معرفی کنیم. چاپ مذکور به اهتمام ابوطالب تبریزی اصفهانی، مشهور به میرزا ابوطالب لندنی، دانشمند ایرانی مقیم هند انجام پذیرفته است. ابوطالب خان نویسنده و سیاحتگر ایرانی در سال ۱۱۶۶ ق. در لکهنو از شهرهای هند پا به عرصه وجود گذاشت. پدرش، حاجی محمد بیگ خان تبریزی، نژاد ترک داشت و اجدادش از تبریز به اصفهان کوچیده بودند و خود او در محله عباس آباد اصفهان زاده شده بود. ابوطالب در جوانی تحصیلات منظمی انجام داد و در همان وقت به خدمت آصف‌الدوله بهادر درآمد و با مسئولان و کارمندان کمپانی هند شرقی مراوده و دوستی پیدا کرد. او در سال ۱۲۱۳ ق. رهسپار اروپا شد و مدت پنج سال در لندن و شهرهای دیگر زندگی کرد و در سال ۱۲۱۸ به هند بازگشت و در ۱۲۲۰ ق درگذشت.

او صاحب تألیفات و آثار متعددی است. لیکن شهرت عمده وی مدیون سفرنامه اروپای او موسوم به مسیر طالبی است. این کتاب اندکی پس از مرگش در هند به چاپ رسید و از آن پس چندبار تجدید چاپ شد. در ایران هم به اهتمام روان شاد حسین خدیو جم و ویرایش و انتشار یافت. ابوطالب خان در هند با مستر جانسن انگلیسی، از مأموران عالی‌رتبه کمپانی هند شرقی، آشنایی به هم رساند و بزودی دوستی عمیقی بین آن دو ایجاد شد. وی به تشویق جانسن تصمیم گرفت متون مهم زبان فارسی چون دیوان حافظ و کلیات سعدی را به روش مستشرقان تصحیح و به چاپ برساند. آن دو نخست در سال ۱۲۰۰ ق تصمیم به انتشار دیوان حافظ گرفتند و ۱۲ نسخه خطی آن

را تدارک دیدند. اما کار تصحیح و چاپ ۶ سال طول کشید و سرانجام در سال ۱۲۰۶ ق. / ۱۷۹۱ م. نخستین چاپ دیوان خواجه با تصحیح و مقابله ابوطالب خان تبریزی و کمک مستر جانسن به بازار عرضه شد. گفتنی آنکه به رغم چاپهای متعدد بازاری که پس از آن انتشار یافت، نخستین چاپ دیوان خواجه به صورتی محققانه و با مقابله ۱۲ نسخه عرضه شده بود. این چاپ در ۱۲۰۰ نسخه و در کلکته انجام گرفت و ۶۰۰ نسخه آن بر روی کاغذ مرغوب فرنگی و ۶۰۰ نسخه دوم بر روی کاغذ هندی چاپ شده بود و هر یک از دو نوع مذکور با قیمت متفاوتی به فروش می رسید. ابوطالب خان گزارش مختصر چاپ دیوان خواجه را در مقدمه کتاب ذکر کرده، اما تفصیل آن را در یکی از کتابهای خود موسوم به خلاصه الافکار به دست داده است.

خلاصه الافکار یکی از تذکره‌های مفصل زبان فارسی است که ابوطالب خان در سال ۱۲۰۶ ق. به تشویق یکی از بزرگان هند تألیف آن را آغاز و سال بعد به اتمام رساند. در این تذکره مجموعاً احوال و نمونه اشعار ۴۹۲ تن از شاعران متقدم و متأخر و معاصر پارسی زبان گرد آمده و در زمره تذکره‌های مفید ادب فارسی است. از تذکره خلاصه الافکار چند نسخه خطی بر جای مانده که تقریباً همه آنها نفیس و با تذهیب و هنرمندانه است.

چندی پیش راقم این سطور ضمن تحقیق در موضوعی دیگر با نسخه ارزنده و بسیار خوب این کتاب در کتابخانه مجلس سنای سابق آشنا شد. این نسخه به شماره ۱۳۰۶ در این کتابخانه نگهداری می شود و مجموعه‌ای از چند کتاب مفصل و مختصر ابوطالب خان است. تذکره خلاصه الافکار در این نسخه ۵۶۲ صفحه دارد و به دنبال آن چند رساله دیگر مؤلف درج شده است. این تذکره در ۳۱ جزو شامل یک مقدمه، ۲۸ حدیقه، یک ذیل و یک خاتمه تدوین شده است. ابوطالب ذیل احوال خواجه حافظ، ماجرای چاپ دیوان او را شرح داده و چون حاوی مطلب تازه‌ای است، عیناً شرح مذکور را از نسخه خطی یادشده نقل می کنیم:

"...مسطر جانسن که از اعزه فرنگ است و مناسبت مزاجی با اهل کمال هر جایی دارد در آغاز سنه یکهزار و دو صد هجری اراده کرد که بعضی کتب مشهوره اسلامی را که به تصحیف کاتبان در شرف تزییع است بنا بر یادگار نام نیک به قانون کتب فرنگ چهپایه (چاپ) کرده، از آفت باز دارد. لهذا شروع از کلیات خواجه مرحوم و شیخ سعدی کرده، مبلغی بر این کار صرف نمود و چون چهپایه گران مقلد محض و بی سواد می باشند اهتمام آن کار به این فقیر محول فرمود. این حقیر اولاً نسخه از دوازده دیوان حافظ را انتخاب کرده آن را به چهپایه خانه فرستاد، و به سبب تصحیح غلط چهپایه گران چند سال آن کار امتداد یافته در اواسط سنه یکهزار و دو صد و شش هجری روی به تمامی نهاد. قریب هزار و دو صد نسخه در کمال تنقیح به یکبارگی مرمت گشت، و چون صاحب موصوف در این اثنا رهگرایی ولایت خویش گشت، چهپایه کتب دیگر در معرض تعویق ماند. حالا آن کتب در بلده کلکته در معرض بیع اند. ششصد کتاب که بر کاغذ فرنگ نقش شده و به عوض اشرفی که شانزده رویه بوده باشد و ششصد دیگر که بر کاغذ هند است به هشت رویه می فروشند و این اول کتاب اسلامی است که به دستور فرنگ چهپایه شده و شکل حروف به طریق نستعلیق است. باقی تفصیل احوال خواجه و طریق چهپایه در دیباجه آن کتاب که انشای این حقیر است نگارش یافته، هرکس خواسته باشد بدان رجوع نماید."

به این ترتیب چاپ مذکور را باید نخستین چاپ دیوان حافظ و بلکه یکی از نخستین کتابهایی که به زبان فارسی در شبه قاره به چاپ رسیده به شمار آوریم. در فهرست خاناباا مشار و فهارس دیگر نشانی چاپ قدیم تری از کتاب خواجه به دست نیامد. متأسفانه نسخه دیوان حافظ چاپ میرزا ابوطالب خان امروزه بکلی نایاب است و حکم نسخه خطی دارد و حتی در کتابخانه های بزرگ کشور به آن دسترسی پیدا نکردیم.